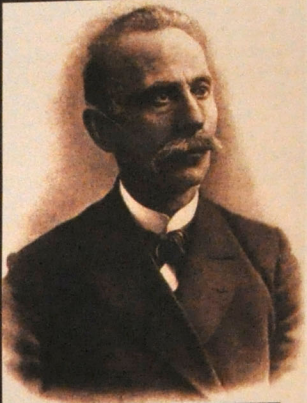

İSMAYIL BƏY QASPIRALI:

"HƏR DİL QƏLƏM VƏ ƏDİBLƏRİN KAMALI İLƏ TƏRƏQQİ EDƏR"

“ Dil problemi İsmayıl bəy Qaspirali yaradıcılığında mühüm yer tutur; bu mövzu onun yaradıcılığının mayası, qida mənbəyi, təməli idi. Problemə müxtəlif aspektlərdən yanaşan və kompleks halda dəyərləndirən İ.Qaspirali dili millətin “ən böyük və ən birinci sərmayəsi” kimi qiymətləndirmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında çar Rusiyasında baş verən mühüm ictimai-siyasi dəyişikliklər, təhkimçiliyin ləğvi, dekabristlər üsyanı, xalqçılıq hərəkatı, ardi-arazi kəsilməyən müharibələr, sənayenin sürətli inkişafı, kapitalizm münasibətlərinin bərqərar olması həmin dövr rus publisistikasının formalaşmasına, onun cəmiyyət tərəfindən real güc, döyüşən qüvvə kimi qəbul olunmasına təsir edirdi. Maraqlı, həm də utancvericidir ki, XIX əsr möhtəşəm rus publisistikası bütün aspektlərdən təhlil edilib-dəyərləndirilsə də, həmin imperiyanın tərkibində çıxarılan, İ.Qaspirali yaradıcılığı təmsalında həm mövzu-problem, həm sənətkarlıq baxımından ondan geri qalmayan, hətta bəzi xüsusiyyətlərinə görə onu kölgədə qoyan müsəlman-türk publisistikası diqqətdən kənar qalmışdır.

Həlbuki, bütöv bir dövrün, böyük bir toplumun yükünü çiyinlərində çəkən İ.Qaspiralinin — bu qüdrətli qələm ustasının publisistikası tək elə sənətkarlıq sarıdan deyil, sərhəd tanımayan mövzu baxımından da diqqət çəkir:

- təhsil, elm, mədəniyyət, maarifçilik, xeyriyyəçilik problemləri;
- rus-türk-müsəlman xalqları arasındakı əlaqələr;
- Rusiya-Şərqi, Rusiya-Qərbi ölkələri arasındakı münasibətlər;
- qadın azadlığı;
- İslam dini və Avropa sivilizasiyası problemləri;
- Rusiyanın islam siyasəti;
- ədəbi-tənqidi problemlər, sənət və sənətkarlıq məsələləri;
- mətbuat — onun problemləri və vəzifələri;
- müsəlman xalqlarının ümumi problemləri və onların həlli yolları;
- ortaq türk dili problemi;
- xarici ölkələr əhalisinin — Qərbi və Şərqi xalqlarının həyat, tərəkür tərzləri.

Göründüyü kimi, böyük publisistin toxunduğu bir çox məsələlər bu gün də aktuallığını itirməmişdir.

Dil məsələsi müəllifin irsində çoxplandır:

– ana dili; ortaq türk dili; qədim türk dili; Osmanlı dili; məktəb dili; ədəbi dili; küçə (“avam”) dili; məişət dili; şivələr; ədəbi tənqid dili; qəzet dili; tərcümə dili; rəsmi dil; elm dili; din dili; dilin sadəliyi, anlaşılıqlığı, təsirliliyi; dilin obrazlılığı; dil və imla; dil və məsuliyət.

“ Hələ “Tərcüman” nəşrə başlamazdan bir müddət əvvəl (1880-1881) qələmə aldığı “Baxçasaray məktubları” və “Rusiya müsəlmanları” adlı əsərlərində İ.Qaspirali Rusiya müsəlmanlarının həyat tərzini, təhsilini, məşğuliyyətini, rus xalqı və iqtidarı ilə münasibətləri haqqında fikirlərini və düşüncələrini bəyan edir, yeri gəldikcə həmin məsələləri kitab, mütaliə, məktəb, təhsil və dil problemləri ilə əlaqələndirir.

Böyük ziyalının “Tərcüman” qəzetində dərc olunmuş (1886-1897-ci illər ərzində) “Qədim türk dili”, “Türk dili şivələri”, “İstanbul qəzetləri”, “Hizmət qəzeti”, “Mülhazı”, “Dil sadəliyi”, “Dil məsələsi”, “Osmanlı qəzetlərindən”, “İmla bəhsi”, “Osmanlı dövlətinin məişəti” məqalələrində türk dili, onun qolları, eləcə də dövlətin adı ilə formalaşan Osmanlı dili, onun mövcud durumu, problemləri, xüsusilə arab, fars sözləri ilə ağırlaşdırılması, Osmanlı dövləti ərazisində nəşr edilən qəzetlərin dil baxımından təhlili, dəyərləndirilməsi böyük maraq doğurur. Müəllif “Osmanlı şivəsini qövmü bir dil yox, divanxanalar və məmurlar şivəsi” adlandırır və hesab edir ki, bu dil Kaşqarlı bir tatar üçün nə qədər çətin və anlaşılmazdırsa, bir anadolulu üçün də belə,

o qədər çətindir. Odur ki, bu dillərin cəmlənməsinə və ortaq bir dilə ehtiyac vardır (“Türk dili şivələri”).

Ötən əsrin əvvəllərində (1906-1911) çap etdirdiyi “Dil, dil, dil”, “Bizim mətbuat”, “Dil bəhsi”, “Can alıb can verəcək məsələ”, “Azad rəfiqimizə açıq məktub”, “Dil ili”, “Rəfiqlərimə açıq məktub”, “Rossiya qəzetinə cavab”, “Bizlərdə dil və ümumi məslək ola bilərmi, ya yox?”, “Əfəndilər, dil gərəkdir, dil!” məqalələrində ortaq türk dili, bu problemin “Tərcüman” və digər mətbuat orqanlarında müzakirəsi, müxtəlif mühərrirlərin, qəzetlərin mövqeyi, ortaq dilin formalaşmasına mane olan faktorlar, ortaq dilin ümumtürk düşüncəsinə, ümummilli tarəqqiyə təsiri, əhəmiyyəti barədə İ.Qaspirali bu gün də aktual səslənən, həlli vacib mövzularla bağlı maraqlı fikirlər irəlilətməmişdir.

Dinin, dilin və elmin aziz və müqəddəs olduğunu söyləyən İ.Qaspirali bunları barədə “nə qədər yazılsa, nə qədər danışılarsa — yəna azdır” — deyir, bu problemin çox ciddi, hartərəfli müzakirəyə möhtac olduğunu vurğulayır və yazır: “Din birliyi necə müqəddəsdir bəşəriyyətdə, ədəbi dili birləşdirmək də tarəqqi üçün bir o qədər mühümdür”. İndiyədək bu yolda, bu məqsəd üçün çalışdığını, mübarizə apardığını yazan Qaspirali bundan sonra da sözü keçib-keçməyə, ömrü yetib-yetməyə də bu ideya uğrunda mücadilə edəcəyini bəyan edirdi.

İ.Qaspirali ortaq dil məsələsinə biganə yanaşanlara, doğma dilə qarşı laqeyd münasibət bəsləyən yazıçılara, millət vəkillərinə qarşı da amsansız idi: “Heç kim bilməsə də, sevgili mühərrir dostların bilməmiş deyildir ki, adı olmayan özü də olmaz” — söyləyən, slavyanlar rus, kazak, xaxol olduğu kimi,

Soldan-sağa:
İsmayıl bəy Qaspirali
Hasan bəy Zardabi
Əlimardan bəy Topçubaşov

Baxçasarayda İsmail bəy Qasprinskiyin abidəsi

İsmail
Gasprinskiy
1851 – 1914

çayının təminatçısının da mal-pul yox, məhz ədəbi dilin olduğu qənaətdir. O, yunanları, danimarkalıları, norveçliləri nümunə götürür və onların bir millət kimi mövcudluğunda ədəbi dilin böyük rol oynadığını qeyd edir.

Mətbuatda və ziyalılar arasında ortaq dilin formalaşması ilə bağlı gedən mübahisələrə toxunan müəllif hər tərəfdə zühür edən qəzetlərimizin hər birinin bir dil ilə meydana çıxdığını, Peterburqda "Nur", Uralskda "Fikir", Kazanda "Müxbir", Bakıda "Hayat"ın öz şivələri ilə nəşrə başladığını, təcridlə "ümumtürkcəyə çevrildiklərini" yazır. Təhsil proqramlarında da islahatlar aparılması yolu ilə ortaq dilin formalaşmasına yardım edilə bilər. Yazı İ.Qasprinskiyin oxuculara müraciəti ilə bitir: "Dil birliliyi, ədəbi dil üçün çalışaq, çalışaq, çalışaq". "Can və həyat məsələsi", "Kitab və dil məsələsi", "Əfəndilər, dil gərəkdir, dil" kimi məqalələrində də təhsilin "ana dilində - türk dilində" aparılmasını, qəzet, jurnal və kitab nəşrlərindən də bu döğmə dildə həyata keçirilməsini vacibliyi qeyd olunur.

İ.Qasprinskiyin həyatı, fəaliyyəti, yaradıcılığı bütün türk-islam dünyası ilə sıx bağlı olsa da, bu sırada Baxçasaray öndə gəlir. Onun ədəbi, mədəni, mətbu, hətta şəxsi tarixçəyində hələ ki ikinci yer isə Bakı, Azərbaycan! Bu baxımdan İ.Qasprinskiyin Azərbaycan mətbuatı ilə də bağlı fikirləri, qənaətləri çox yerində və təbii görünür. "Cəlal əfəndinin "Kaşkül" məcmuəsi", "Taəssüf", "Tiflisdə yeni qəzet", "Lisan məsələsi", "Açıq məktub", "Dil haqqında", "Dil ətrafında", "Yenə dil ətrafında", "Məsələlər - qəzetlər", "Xoşbəxt ekizlər", "Molla Nəsrəddin" kimi məqalələrində İ.Qasprinski "Əkinçi", "Kaşkül", "Ziya", "Ziyayi-Qafqaziyyə", "Şərqi-Rus", "Hayat", "İqbal", "Molla Nəsrəddin", "Məktəb" kimi mətbu orqanlardan, onların nəşir, redaktor və əməkdaşlarından, qəzet və jurnalların toxunduqları problemlərdən, materialların dil-üslub, sənətkarlıq məsələlərindən, bu nəşrlərin Rusiya müsəlmanlarının tarixində və tələyində oynadığı mühüm roldan gen-böl bəhs etmişdir.

Hələ yaradıcılığının ilk dövrlərində - 1880-1881-ci illərdə qələmə aldığı "Baxçasaray məktubları", "Rusiya müsəlmanları" məqalələrində yeri gəldikcə və xüsusilə mətbuatın cəmiyyətdə oynadığı əvəzsiz roldan bəhs edərkən Qafqaz türklərinin mədəni həyatına toxunan İ.Qasprinski Tiflisdə Ünsizadə qardaşları tərəfindən "Ziyayi-Qafqaziyyə" adlı qəzetin nəşr olduğunu - döna-döna məmunnluq hissəli vurğulayır, qəzetin xalqa çox böyük fayda verdiyini dila gətirir.

1901-ci ildə yazdığı "Rusiya müsəlmanlarının mədəniləşməsinin başlanğıcı" adlı risaləsində H.Zərdabi tərəfindən buraxılan "Əkinçi"ni "donmuş və buz bağlanmış fikirlərə ildırım tək ziya verən" qəzet kimi təqdir edir, "Zamanın tarixçəsi" ("Tərcüman", № 2, 1 fevral 1908) məqaləsində Məhəmməd Ağa Şaxtaxtlinin "Şərqi-Rus" qəzetinin nəşrə başlamasını Qafqaz müsəlmanlarının çoxdankı arzu və sayının bəhrəsi kimi dəyərləndirir.

"Tiflisdə yeni qəzet" adlı məqalədə İ.Qasprinski Qafqazda türk dilində bir qəzetə böyük ehtiyac olduğunu və bunun nəşri üçün dəfələrlə təşəbbüs edildiyini, nəhayət, M.A.Şaxtaxtlinin redaktorluğu və nəşirliyiylə "Şərqi-Rus" qəzetinin nəşrə başla-

dığını böyük sevinc hissəli oxucularına çatdırır. O, "Şərqi-Rus"u "Tərcüman"ın rəfiqi hesab edir və ümidvar olduğunu bildirir ki, onlar məslək, ideal cəhətdən də eyni məqsədə xidmət edə bilərlər. Lakin o, "Şərqi-Rus"da M.A.Şaxtaxtlinin əlifba islahatı aparmaq barədə təşəbbüsünə kəskin etirazını bildirir, bunu "çox yanlış fikir" adlandırır, məsələyə dair öz mülahizələrini irəli sürür.

Ötən əsrin əvvəllərində ortaq dil problemi geniş diskussiyaya səbəb olmuşdu; münasibətlər fərqli, mövqələr mübahisəli, baxışlar ziddiyətli idi. İ.Qasprinskiyin fikri isə birmənalı və qəti idi: "cümmlə türk milləti üçün ümumi bir ədəbi dilin vücud tapacağına tam qənaətimiz var" ("Lisan məsələsi"). Türk millətinin bütün problemlərinin onun ortaq dila sahib olmasından yaranacağını yazan İ.Qasprinski "ortaq dil"ə sahib olmaq uğrunda çalışdığını, "bu etiqadla ömür sürdüyünü, bu etiqadla da məzara gedəcəyini" yazır, "ümumi dila ehtiyacımızın olduğu" fikrinin formalaşmasını illər boyu fəaliyyətinin samərəsi kimi dəyərləndirir. Təcürbəli publisist "Hayat"ə tövsiyələrini də verir: hər nə yazsan, qələminə üç çapıqlıq qara mürəkəbə batırma, ürayinə batır bə qanın ilə yaz. Bəla olsa, sözün keçər, vicdanlara yətar, əks halda samərəsiz gələr, keçər gədar!

"Dil haqqında", "Dil ətrafında", "Yenə dil ətrafında" adlı məqalələr də həm İ.Qasprinskiyin Azərbaycan mətbuatına böyük önəm verməsi, həm də ortaq dil problemi uğrunda inadla, israrla, ardıcıl şəkildə mücadilə apardığını göstəricisi kimi diqqət çəkir.

Elmi-texniki tərəqqi bir yana - heç, hissi, ruhi, romantik, psixoloji bir hekayə yazmağa, hətta tərcümə etməyə bəla qədər dilimiz olmadığı halda "bir arşın tərəqqi edə bilməyəcəyik" - qənaətində olan İ.Qasprinski "Tərcüman" da daxil olmaqla, "Hayat", "İrşad" (Bakı), "Ülfət" (Peterburq), "Vakit" (Orenburq) kimi qəzetləri, bütün ziyalıları ədəbi dil uğrunda çalışmağa dəvət edir. Şübhəsiz ki, İ.Qasprinskiyin ideyası həmişə tərəfindən birmənalı qarşılanmırdı. Əgər İlminski kimi missionerlər, Pobedonostsev kimi məmurlar bu ideyada imperiya üçün ciddi təhlükə görürdüsə, cahil və nadanlar bu ideyanın mahiyyətini dərk edib-anlamırdırlarsa, bir qisim ziyalıların fikir və əqidəsinə görə bu ideya - ortaq dil - ümumiyyətlə, türk dillərinin ayrı-ayrılıqda inkişafına əngəl ola bilər. Məsələn, "İqbal"ın (Bakı) fikrinə, türk dillərinin ayrı-ayrılıqda inkişafı daha məqsədəuyğundur və bu, nəinki "türk dilinə bir nöqsən verəz, əksinə, onun daha da genişlənməsinə xidmət edər".

Mövzunu "Dil ətrafında" və "Məsələlər - qəzetlər" adlı məqalələrində də davam etdirən müəllif şivə, yerli dil tərəfdarlarına, yerliçilik mərazinə mübtəla olanlara xitabən bildirir ki, şeyx, əmir, südəl partizanları əbədi olmadığı kimi, onlar da keçilməz sədd deyilə, dilimiz bir tərəfdən sadələşib-türkləşəcək, digər tərəfdənsə ədəbləşib-ümumiləşəcəkdir. İ.Qasprinski M.F.Axundovun əsərlərini, "Əkinçi", "Ziyayi-Qafqaziyyə" qəzetlərinin təmsalində həmin dövrün dili ilə "Hayat", "İrşad" və "İqbal"ın

təmsalında son dövrün dilini müqayisə edir və dilin inkişafını nümunə kimi göstərir.

Biz İ.Qasprinskiyin "Əkinçi", "Ziyayi-Qafqaziyyə", "Kaşkül", "Şərqi-Rus", "Hayat", "İrşad", "İqbal"ın nəşri, fəaliyyəti, cəmiyyət həyatındakı rolu barədə yeri gəldikcə bəhs edildiyini qeyd etmişik. O, Rusiya müsəlmanlarının məktəb, mətbu orqan, xeyriyyə cəmiyyəti, teatr, kitab nəşrəli bağlı kiçik bir addımını bəla sevgi və sevinclə qarşılamış, ümumi tərəqqiyə xidmət kimi dəyərləndirmişdir. Bu baxımdan müəllifin Bakıda "Bəsirat", "Daşkənddə "Türkiстан", Hokənddə "Saday Fərqəna" qəzetlərinin zühürünə alqışlayır, "mətbuat meydanına təşriflərini xoşbəxtlik" adlandırır ("Xoşbəxt ekizlər"). İ.Qasprinskiyin ən çox cəlb və xoşal edən bu üç qəzetin didir. O, şübhə etmir ki, qəzetin redaktorları oxucuların gözəllərini, fikirlərini açacaq, onları gələcəyə hazırlayacaqlar. O, "Bəsirat"ın ən çox ruhlı bir qəzet kimi fəaliyyəti üçün onun mühərrirləri arasında kifayətli, çalışqan Məmmədamin Rəsulzadənin olmasını kifayətli edəcəyini bildirir. Qafqaz üçün, Türkiстан üçün 3-4 qəzetə az hesab edən İ.Qasprinski ahalini bu qəzetləri qorumağa çağırır.

"Molla Nəsrəddin" adlı yazısında İ.Qasprinski bu jurnalı "mətbuatımız arasında bəlli bir mövqə" tutan, "latifəsi arxasında acı bir haqiqət gizlətən" orqan kimi təqdim edir. Jurnalın felyetonlarını çibəni dəşib içindəki irini axıdan təbib nəştlərə bənzədir; bu nəştlər bir az incidir, lakin yaranın böyüməsinin qarşısını alır. "Molla Nəsrəddin"ın rəsmlərini də "çox mənalı" deyə təqdir edən müəllif onların hər birinin bir hekayə qədər məlumatlı, duyğulu, düşündürücü olduğunu qeyd edir, qədim əzadlığından bəhs edən bir karikaturanı isə "yazılırsa, yüz səhifəlik bir kitab olar" - deyə dəyərləndirir. Jurnal "çox məqbul, çox mötəbər" adlandırılır. İ.Qasprinski onu oxumağı hər kəsə tövsiyə edir. Müəllif məqaləni maraqlı sonluqla bitirir: "Hazır sırası gəlmişkən, Bakıda üç ildən bəri nəşr olunan "Məktəb" jurnalı ilə bağlı oxucularımızdan soruşuruq: Əzizlərim! Siz bu jurnalı heç aldınız mı? Uşaqlarınızda oxutdunuz mu? "Yox" - deyənsiz, niyəsini soruşuruq, çünki "Məktəb" jurnalı uşaqlar üçün ən faydalı bir jurnaldır. İ.Qasprinski adəbi-bədii, publisistik irisində, "Tərcüman"ında Qafqaz türklərinin, Azərbaycanın, onun müxtəlif bölgələrinin həyatına, M.F.Axundov, H.Məlikov, H.Məlikova, S.Ə.Şirvani, Cəlal, Said və Kamal Ünsizadə qardaşları, Ə.Əgəoğlu, Ə.Hüseynzadə, Ə.M.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, M.C.Məmmədquluzadə, Məhəmməd Hədi, Nəriman Nərimanov, Orucov qardaşları, Sultan Məcid Qanıqzadə, Haşım bəy Vəzirov, Xəlilbəy Xəsməmmədov, Hüseynqulu xan, Zeynalabdin Tağıyev, Murtuzə Muxtarov, Musa Nəğiyev, Şəmsi Əsədullayev kimi tarixi simalarının fəaliyyətinə diqqət çəkmiş, yeri gəldikcə onlardan bəhs etmiş, o nəşrlərdə türk xalqlarının birliliyi və hamrılığını çağırırdı. İndi də öz aktuallığını qoruyub saxlayan "Dilda, fikridə, işdə birlilik!" şüarı ilə türk xalqları arasındakı birliliyi əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. ♦

Abid Tahiri,
filologiya elmləri doktoru